

УДК 82-84(=512.154)

ВОЗВЫШЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ДОСТОИНСТВА В ПОСЛОВИЦАХ

С.К. Наралиева

Объектом исследования данной работы являются кыргызские пословицы. В статье рассматриваются лексические единицы, выражающие одобрение, положительное отношение, восхваление лучших человеческих качеств. Под одобрением следует понимать восхваление, восхищение, прославление, проявление уважения и др. Все лексеммы связаны с выражением единого смысла возвышения человеческого достоинства. Кыргызские лексеммы “восхвалять”, “прославлять” имеют семантические различия. Для уточнения лексического значения данных лексем был использован анализ пословиц кыргызского языка и проведена их лексико-семантическая классификация.

Ключевые слова: уважение; восхваление; нравственность; достоинство.

МАКАЛДАРДА АДАМДЫК КАДЫР-БАРКТЫН ДАҢАЗАЛАНЫШЫ

С.К. Наралиева

Бул макаланын изилдөө объектиси кыргыз макалдары болуп эсептелет. Макалада жактырууну, позитивдүү маанайды, адамдык мыкты сапаттарды даңазалаган лексикалык бирдиктер жөнүндө сөз болот. Мактоо, суктануу, даңазалоо, сый-урмат көрсөтүү жактыруу катары түшүндүрүлөт. Бардык лексемалар адамдык кадыр-баркты даңазалоонун бирдиктүү маанисин туюнткандыгы менен байланышкан. Кыргыздын “мактоо”, “даңазалоо” лексемалары семантикалык айырмачылыктарга ээ. Бул лексемалардын лексикалык маанисин тактоо үчүн кыргыз тилиндеги макал-лакаптарга талдоо жүргүзүлүп, алардын лексико-семантикалык классификациясы түзүлдү.

Түйүндүү сөздөр: урматтоо; мактоо; адеп-ахлак; кадыр-барк.

THE RISE OF HUMAN DIGNITY IN PROVERBS

S.K. Naraliev

The object of research of this work is the Kyrgyz proverbs. The article considers lexical units expressing approval, positive attitude, praise of the best human qualities. Approval means praise, admiration, glorification, respect, etc. All lexemes are associated with the expression of a single meaning of the elevation of human dignity. Kyrgyz lexemes “praise,” “glorify” have semantic differences. To clarify the lexical meaning of these lexemes, an analysis of the proverbs of the Kyrgyz language was used and their lexico-semantic classification was carried out.

Keywords: respect; praise; morality; dignity.

Макаланын темасына ылайык, алгач “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндөгү” адам сапатындагы артыкчылыкты туюндурган сөздөрдү терип жазып, төмөнкүдөй классификациялоого аракет жасалды.

1. Тарбиядан калыптанган адам мүнөзүндөгү артыкчылык сапаттар: урматтоо, сыйлоо, кадырлоо, адамгерчилик, абийирдүүлүк, намыскөйлүк, адептүүлүк, тартиптүүлүк, карапайымдык, жароокерлик,

мээнеткечтик, эмгекчилдик, ишкердик, ынтызарлык, дилгирлик, аракетчилдик.

2. Адам мүнөзүндөгү артыкчылык сапаттарды туюндуруучу сөздөр:

а) айкөлдүгүнө карата: айкөлдүк, ак пейилдүүлүк, ак көңүлдүүлүк, ак ниеттүүлүк, берешендик, марттык, боорукерлик, мээримдүүлүк, күйүмдүүлүк, көңүлчөөктүк, жоош (момун), кечиримдүүлүк;

б) акылына, эстүүлүгүнө карата: даанышмандык, акылдуулук, баамдуулук, аңсезимдүүлүк, сезгичтик, зээндүүлүк, сабырдуулук, ынсаптуулук, көрөгөчтүк, айлакерлик, бүйрөлүк;

в) чечкиндүүлүгүнө карата: азаматтык, адилеттүүлүк, акыйкатчылдык, жигитчилик, жоопкерчиликтүүлүк, ишенимдүүлүк, чечкиндүүлүк.

3. Адамдын сырткы көрүнүш артыкчылыгын туюндуруучу сөздөр:

айбаттуу, баатыр, кайраттуу, кубаттуу, күчтүү, күжүрмөн, салабаттуу.

4. Табиятынан берилген артыкчылык касиетин туюндуруучу сөздөр: касиеттүү, таланттуу, шыктуу.

Адамдагы мындай артыкчылыктарды бөлүп кароо аркылуу, аны мактап, урмат көрсөтүү үлгү болорлук нерсе. **Урмат** – ардактоого кадырлуу болгон сый, ызаат [1, 2-т., 584-б.]. Ал эми **макта** – араб тилиндеги **махд** (АРС, 244) сөзү кыргызча “мактоо, даңктоо” маанисин берет. Макта этиши *мак* уңгусунан жана этиш жасоочу *-ла* мүчөсүнөн турат [2, 175-б.]. “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” *макта* этиши жакшы жактары, көрүнүктүү иштери, аракети, баатырлыгы жана башка жөнүндө жактырган сөз айтуу, жакшы жагын көрсөтүү, белгилөө деп көрсөтүлгөн.

Демек, **урматтоо** – адатка айланган салт, адамдын даражасына, деңгээлине (бир нерсенин сапатынын, өсүшүнүн жогору экендигин айырмалоо), коомдогу ролуна, ордуна карата жасалат. **Мактоо** болсо, кайсы бир сапатты, жасалган ишти, адамдын өзүн көрсөткөн кылыгын бөлүп кароо, даназалоо.

Ал эми “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” *артыкчылык* төмөнкүдөй түшүндүрүлгөн:

- 1) сан, көлөмү жагынан көптүк, молдук, ашыкчылык;
- 2) өзгөчөлүк, мыкты сапаттуулук, баалуулук;
- 3) иште, кызматта, окууда абдан мыкты экендикти көрсөткөн сапат [3, 1-т., 130-б.].

Кыргыз эли адам сапатындагы артыкчылыктарды мактап, ал сапатка ээ болгон адамды баалаганын, ага көрсөткөн урмат-сыйын нуска сөздөр менен таалим-тарбиянын үлгүсү катарында көрсөтүп келген. Адам өзүнүн жакшы кылык-жоруктары, алгылыктуу иш-аракеттери, туура

көз-караштары жана мамилеси аркылуу коомдон ордун таап, эл арасында кадыр-баркка ээ боло алат. **Адам** – жогорку моралдык жана интеллектуалдык касиеттерди өзүнө топтогон жакшы сапаттары бар киши [3, 1-т., 130-б.].

Жогоруда көрсөтүлгөн адам сапатындагы артыкчылыктарды классификациялоону далилдеш үчүн төмөнкүдөй макалдарды талдап көрөлү:

Ата-эне – үйдүн Айы менен Күнү. Ай караңгыда жарык берүүчү зат жана эртеңки күндүн (аба-ырайынын) кандай болушу да, Айдын ачыктыгынан байкалат. Күн – бардык адамдар менен жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн жашоосундагы кыймылдаткыч күч. Ата-эне балдары үчүн караңгыда жарык берип, турмушка жол көрсөткөн жана балдарды өстүрүп, мээримин чачып турган Күн. Ата-эненин мындай функциясы Ай менен Күнгө салыштырылып, башка нерсеге алмаштырууга мүмкүн эмес экендигин айгинелеп турат. Ай менен Күн жашоодо кандай зарылчылык болсо, Ата менен Эне да ошондой касиетке ээ. Ата-энени урматтоо, кадырлоо мааниси дагы төмөнкүчө берилет: Мисалы: *Атасы – журттун улугу, апасы – суунун тунузу* [4, 14-б.]. “*Журт*” сөзү “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” *белгилүү жерди жердеген айылдын, аймактын эли, калкы, жалпы эле көпчүлүк эл* [3, 1-т., 339-б.]. Эгерде баласы элдин керегине жарап, төбөсү көрүнүп, эл оозуна алынса, ата-эненин журт алдында жүзү жарык болуп, кадыр-баркы көтөрүлөт. Ал эми *ана* деген тилдик каражат эмне үчүн тунук сууга салыштырылып калды? Аны чечмелеп көрөлү. Дегеле, суу жашоодо жандуу жана жансыз заттын баарына керек. Ал эми адам организми үчүн таза, тунук суунун ролу чоң. Баласынын “эл баласы” болушундагы эне эмгегинин үзүрү суунун тунуктугуна салыштырылып, эненин эмгеги даңазаланып турат.

Энеңди Меккеге үч ирет алып барсаң да, карызың түгөл өтөлбөйт [4, 24-б.]. Канчалык кызмат көрсөтсөң да, эненин мээнетин толук аткара албайсың, же эне сүтүн актай албайсың. *Энеге урмат көрсөтүүгө чек коюлбайт* деген маани камтылып турат.

Ата сөзү – алга сүрөйт адамды,

Эне сөзү – эпке салат жаманды.

Эне – эч качан эскирбеген түркүк,

Ата – асмандан шаңшыган бүркүт [5, 19-б.]. Мындагы биринчи макалдагы ата менен эненин артыкчылыгы ата сөзү *алга сүрөйт*, эне сөзү *эпке салат* сөз айкаштары менен образдуу көрсөтүлсө, экинчи макалда эне – дайыма жөлөк (түркүк), ата – күчтүү жана кыраакы адам катары макталып, метафоралык ык менен ата-эненин турмуштагы орду жана акылмандуулуктун, ишенимдүүлүктүн таянычы катары даңкталып турат.

Кыргыз элинде **улууларды урматтоо** муундан-муунга келе жаткан салт. Мисалы: *Улууга – урмат, кичүүгө ызат; Кары келсе – ашка, жаш келсе – ишке; Карысы бардын – ырысы бар* [4, 19–207-б.] деген макалдарда улууну урматтоо, аларга сый көрсөтүү кылымдар бою маданиятыбыздын бир бөлүгү катары, ата-бабаларыбыздан келе жаткан асыл наркыбыз экенин көрсөтүп турат. Улуулар башынан өткөргөн иш-аракеттеринин оң-терс жактарын таразалап, акыл калчап, ар кандай маселени туура, калыс чечүү менен иш жасайт. Андай адамдар ар дайым урмат көрсөтүүгө татыйт.

Агадан акыл, иниден ызат күт;

Агайыңды жат көрүп жакынды кайдан табасың;

Агайын агалай албаган душманын сагалайт [6, 32–33-б.]. Бул макалдар да өзү туюндурган мазмунуна ылайык, улууну урматтоо маанисин көрсөтүп, аганын туура акыл-насааты, жасаган туура иштери кичүүлөргө жол көрсөтүп, тескери жолдон адаштырат. Экинчи жана үчүнчү макал антоним катары колдонулганы менен улууну урматтоо гана жакшы натыйжа берет жана анын кадырына жетүү керек деген чакырык жатат.

Адамгерчилик, абийирдүүлүк, намыскөйлүк, адептүүлүк, тартиптүүлүк, карапайымдык сыяктуу жакшы сапатты алып жүргөн адамга карата урматтоону чагылдырган макалдар көп эле кездешет. Мисалы: *Абийир – арың дагы, дарың дагы; Адам даражасы абийири менен бийик*. Мында асты сызылган сөздөр кадырга, сыйурматка татыктуу болгон жүрүм-турум маанисинде колдонулду.

Абийирдүүбү алганың – сулууң ошол (уяттуу, жакшы аялга карата урмат көрсөтүү); *Абийирдүү жигитке ажалдуу кийик жолугат* [6, 30-б.]. Мында асты сызылган сөз *жолдуу* маанисинде колдонулуп, жолдуу жигит дайыма ийгиликтин үстүндө жүрөт. Ийгилик “кийик” сөзү менен

берилди. Кийик – көп элдердин мифтеринде символикалык мааниге ээ болуп, бийиктиктеги кир кол жеткис асылдуудукту, келбети келишкен ийкем кыймылдуу сулуулуктун жана ата-эне болуу бактысын тартуулаган эталон катары сүрөттөлөт. Жолдуу жигит болуу – капыстан эмес, бир топ акыл калчаган мамиленин, иштин ыгын билген, абийирдүү адамга карата урматтоо маанисин түшүндүрүп турат.

Абийир тапса баласы, атасына бак конот.

Жеңиштүү, ийгиликтүү эрдиктерге ээ болгон, эл керегине жараган бала атасын уят кылбайт. Эл алдында мындай бала урмат-сыйга татыктуу. Ушуга эле үндөш *адептүү алкыш алат, адепсиз каргыш алат* [6, 40-б.] макалында асты сызылган сөз тарбия көргөн, адеби бар, сыпайы маанисинде колдонулуп, мындай адамдарга карата мактоо маанисин көрсөтүп турат.

Макалдарда адам эмгегинин артыкчылыгын баалоо да негизги орунда болуп, адамдын мээнеткечтиги, ынтызарлык, дилгирлик, аракетчилдик сапаттары эмгек темасынын мазмунун түзөт.

Адамдын өлбөстүгү – элине калтырган эмгегинде;

Адам өлсө даңкы калат [6, 36–38-б.] макалдарында улуу эмгек жөнүндө мактаарлык сөз болуп, адамдын улуу эмгеги кадыр-баркка, атак-даңкка жеткирип, өлбөс кылат деген урмат көрсөтүлүп турат.

Эмгек кууган казынага, эрмек кууган балээге жолугат [4, 29–32-б.].

Казына сөзү төмөнкүдөй маанилерди туюндурат:

- 1) баалуу буюмдар сакталуучу жай;
- 2) байлык, кен (өтмө маанисинде) [3, 1-т., 648-б.]. Демек, жогорудагы макалдарда *мээнетсиз дөөлөт жок* [4, 231-б.], эмгектенген адамдын ырыскысы мол, эч нерсеге зарыкпайт деген даназалоо жатат.

Адам мүнөзүндөгү артыкчылык сапаттарына, **айкөлдүгүнө карата** урмат көрсөтүү төмөнкү макалдарда берилген:

Сырты – күмүш, ичи – алтын [4, 49-б.].

Адамдын жакшы мүнөзү баалуу ташка салыштырылып, мактоо мааниси көрсөтүлдү.

Адамдын артыкчылыгы анын акылдуулугунан да байкалат. Макалдарда даанышмандык, акылдуулук, билимдүүлүк, сезгичтик, зиректик, сабырдуулук өзгөчө орунда туруп, акылдуу адамдын эл арасындагы орду жогору бааланган.

Акыл тозбойт, алтын чирибейт [4, 120-б.]. Алтын – баалуу таш. Канча жыл жерде жатса да, чирибейт, сапатын жоготпойт. Акылдуу адам да алтын сыяктуу, акылы менен жасаган иши өчпөйт.

Акылман арча чогуңдай,

Айтканы жаанын огундай деген макалда арча күчтүү күйүп, чогу көпкө сакталган сыяктуу акылмандын сөзү таасирдүү болуп, жаанын огундай күчтүү, маанилүү деген ой камтылып турат.

Акылмандын айтканы дайра,

Ар бир сөзү адамга пайда. Дайра – ташкындаган токтобой тынымсыз аккан суу. Анын агымы менен канчалаган эл, жаратылыш азыктанат. Акылмандын айтканы ошол дайра сыяктуу салыштырууга татыктуу.

Сабырлуу жетер муратка,

Сабырсыз калар уятка.

Барга канагат, жокко сабыр. Бул макалдарда акылдуу жана күчтүү адам гана сабырдуу боло алат. Сабыр кылган адам көп жерлерде, ар кандай учурларда ачууга алдырбай, чыдамдуу болот. Мындай жогорку сапатты алып жүргөн адамдарга урмат көрсөтүлөт. Сабырдуулуктун арты сөзсүз жакшылык менен гана бүтөөрүндө шек жок.

Ал эми адамдагы чечкиндүүлүктү даңазалаган макалдар адам сапатындагы акыйкаттыкты, азаматтыкты, жигитчиликти, жоопкерчиликтүүлүк менен адилеттүүлүктү көрсөтөт.

Ак ийилет, бирок сынбайт.

Акка кара жок, карага чара жок [4, 48–157-б.]. Адилет сүйлөгөн адамды эч ким каралай албайт, андай адамдын дайыма жүзү жарык дегенди түшүндүрөт. Ушуга эле үндөш *баатырдын атын алыстан ук, жанына барсаң бир киши* [4, 39–149-б.] деген макалда атагы чыккан адамдын аты алыска кетет, элдин баарына белгилүү болуп, урмат-сыйга ээ болот.

Макалдар элдин элегинен өтүп, эл эсине терең сиңип, муундан муунга уланып, өмүр сүрөт. Жогоруда сөз болгон адам сапатынын артыкчылыгын даңазалаган макалдар адамга үлгү катары таалим-тарбиялык мүнөзгө ээ. Кыргыз макалдарынын ичинен адам сапатындагы акылмандык, боорукерлик, сабырдуулук,

ынтымактуулук, кечиримдүүлүк, адептүүлүк, абийирдүүлүк, улууну урматтоо, чечкиндүүлүк сыяктуу артыкчылыктарды туюндурган макалдар көп кездешкени байкалат. Ушул макалдардын лексика-семантикалык маанисин талдап чыгып, төмөнкүдөй жыйынтык чыгарсак болот:

1. Адам сапатындагы артыкчылыкты билдирген синонимдик сөздөр мааниси боюнча топко бөлүштүрүлдү.
2. Макалдарда ойдун метафорасы, салыштыруулар көрсөтүлдү.
3. Урматтоого ээ болуу татаал көрүнүш.
4. Макалдардагы адам сапатын даңазалаган мактоо жана урматтоо маанилеринин айырмасы көрсөтүлдү, тактап айтканда, мактоо жана урматтоо эки башка түшүнүк катары чечмеленди.
5. Мунун негизинде төмөнкүдөй *схема* түзүүгө болот:

Адабияттар

1. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү: 2-бөлүк. Бишкек, 2016.
2. *Сейдакматов К.* Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү / К. Сейдакматов. Фрунзе, 1988.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү: 1-бөлүк. Бишкек, 2016.
4. *Койчуманов Ж.* Макал-лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор / Ж. Койчуманов, Ы. Кадыров. Бишкек, 2012.
5. *Садыкулова А.* Макалдар жана лакаптар / А. Садыкулова. Бишкек, 2013.
6. *Андабеков С.* Учкул сөздөр / С. Андабеков, Ч. Асаналиев, Б. Молдокожоев, Т. Жайнаков. Фрунзе, 1986.